

KARAKTERISTIKE PRVIH FAŠISTIČKIH PROGRAMA

I

Rasprava o bilo kom aspektu fašizma izaziva nam sećanje na masovne zločine, koncentracione logore smrti, neljudska ponašanja i organizacije koje su sve to planski sprovodile. Najveći broj dosadašnjih studija i istraživanja fašizma bavio se istorijom pokreta, njegovom organizacijom, strukturom sistema, tehnikom vladanja pa i socijalno-psihološkim i individualno-psihološkim aspektima ove pojave za koju se piše da daje karakteristike epohi u kojoj živimo, »epohi svetskih ratova i fašizma«.¹ Čini nam se da tek predstoji donošenje sintetičke ocene o fašizmu.

Fašizam nije jedinstven pokret niti ima jedinstvenu ideologiju, nego od zemlje do zemlje pokazuje znatne razlike u idejnim i socijalnim korenima, u ideološkim formulama i u primeni u praksi. Postoje neke osobenosti pokreta u pojedinim zemljama, koje ne nalazimo u drugim zemljama ili ih nalazimo u manjoj meri. Rasizam je, možemo reći, polazni koncept nacionalsocijalizma, a taj element nije prisutan u italijanskoj fašističkoj ideologiji. Odnos država — nacija, država — partija, tretiran je u tim dvema ideologijama na način koji ih međusobno veoma razlikuje, čak teorijski gledano, moglo bi se reći da je reč o suprotnim shvatanjima. Ipak kod većine fašističkih pokreta i ideologija nalazimo neke ključne koncepte, elemente Weltanschauunga, koji variraju, ali su u različitoj meri prisutni i karakteristični. Ideologija fašizma — shvaćenog uslovno u širokom smislu kao zajednički imenitelj tih raznorodnih pokreta — jeste eklektička i nekonsistentna. Na mnogim primerima se može pokazati da je to pragmatički pokret koji je ideologiju pravio ad hoc. Često su razni slogani i ideološke formule bili isključivo namenjeni pridobijanju određenih slojeva ili grupa. U prvim programskim orijentacijama momenat »socijalne demagogije« igrao je znatnu ulogu. I italijanski fašizam i nemački nacizam su svoju ideologiju izgrađivali kasnije (oko 1925. godine su učinjeni pokušaji sistematskog formulisanja i izlaganja ideologije u oba pokreta).

¹ V. Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, London, 1965; ital. izd.: *I tre volti del fascismo*, 1971 (postoji i nemačko izd. iz 1966. To je jedna od boljih studija fašizma i zasada jedina koja obrađuje fašizam kao celinu tj. kao pokret i ideologiju, ali ipak na primeru samo tri zemlje — Francuske, Italije i Nemačke — i to svake odvojeno sa samo nekim opštim opservacijama na kraju.

Pored razjašnjavanja svih drugih okolnosti i uslova, istraživanja ekonomskih, socijalnih, političkih, spoljno-političkih, kulturnih, vojnih i drugih uzroka i elemenata koji su tim pokretima pružili plodno tle i kasnije omogućili vođama i njihovim partijama da dođu na vlast — za objašnjenje pojave fašizma i za izvlačenje određenih zaključaka pa i pouka iz istorijskog iskustva sa fašizmom, potrebno je izučavanju fašističke ideologije posvetiti veću pažnju nego što se to obično čini. Kako su i kakve sve socijalne aspiracije nalazile izraza u fašističkoj ideologiji i zbog čega je ona mogla steći atraktivnost i širu podršku — jedan je od aspekata ovog problema. Sta su stvarni socijalni i idejni koreni i inspiracije tih ideologija — oko toga još postoje i različita shvatanja. Iako je fašizam započeo kao pokret, a ideologiju dograđivao kasnije, ipak već u prvim programsko-ideološkim stavovima i u ideološkoj klimi iz koje su pokreti nikli, imamo veliki broj stavova od kojih se kasnije gradi »pogled na svet«, »folkiš filosofija života« i izgrađuje »volja za moć i vladanje« kako je kasnije Musolini formulisao jednu od odredbi fašizma. Zbog toga smatramo da prvi programsko-ideološki dokumenti fašističkog pokreta imaju nesumnjiv značaj za odgovor na pitanje o pravoj prirodi ideologije fašizma i društvene sadržine tog pokreta, bez obzira na to do kakvih zaključaka konačno došli u pogledu toga koliko su se ti pokreti kasnije držali svojih prvobitnih programa. Ideje koje sadrže ti programi nisu nove ni kada su programi donošeni, a nisu čini se zastarele za neke pokrete i doktrine ni u današnje vreme. Neki istraživači elemente »fašizma« nalaze u sistemima kakve su uspostavljali Cezar, Kromvel, Napoleon. Time proširuju shvatanje o karakteru te pojave, opravdavajući to zajedničkim elementima kakve nalazimo i u tim istorijskim slučajevima i u fašističkoj ideologiji. Time se i pojavi fašizma daje opštiji karakter i ne isključuje se pojavljivanje nečeg sličnog ubuduće. Elementa kakvi čine osnovu fašističke ideologije imamo danas na pretek: nacionalizma, političkog autoritarizma, ideološke i kulturne isključivosti, podređivanja humanih vrednosti materijalno-tehničkim i ekonomskim rezultatima, ograničavanja i ukidanja ljudskih sloboda, tendencije totalne društvene ili državne kontrole, pojave imperijalizma, hegemonizma, dominacije političkog nasilja, itd. Mogli bismo možda čak reći da one elemente koji su sakupljeni zajedno činili fašizam, danas nalazimo razbacane širom sveta i ne može se isključiti javljanje nekog katalizatora oko kojeg bi se ti elementi zgsunuli do obrazovanja pojave kakva još potresa našu memoriju. Uostalom, ne mora fašizam nužno biti praćen koncentracionim logorima smrti i gasnim komorama (to nije bila karakteristika ni italijanskog fašizma bez obzira na akte nasilja, ubistva i stavove a la izjava tužioca na suđenju Gramšiju da »takav mozak treba uništiti«). Još uvek smo pred zadatkom da fašizam istražujemo ne samo kao stvar davno prohujalih vremena nego kao pokret, praksu i ideologiju na čijem slučaju možemo otkrivati mehanizme uprezanja čoveka u jaram despotizma, otkrivati ih radi toga da bismo se štitili.

Prvi ideološko-programski dokumenti fašizma malo su i proučavani. Mnoge studije o fašizmu olako se odnose prema njima i ponekad ih navode u slobodnoj interpretaciji. Ovaj prilog treba da delimično da osnove za odgovor na pitanje koliko u tim prvim dokumentima imamo začetke kasnije razrađene ideologije i kakvu su transformaciju ti prvobitni elementi pretrpeli. Da bi poređenje na kraju bilo čitaocu olakšano, počecemo s navođenjem nekih po

našem mišljenju osnovnih elemenata koji se uzimaju kao karakteristični za fašistički pogled na svet, odnosno ideologiju.

Među najvažnije elemente ideologija gotovo svih fašističkih pokreta i organizacija mogli bi se navesti: nacionalizam, organicistička koncepcija totalitarnog društva, kontrola privrede od strane države, saradnja rada i kapitala, politički autoritarizam, državna partija, elita i vođa kao sredstvo izražavanja i organizovanja naroda ili nacije, doktrinarno opravdavanje političkog nasilja, orijentacija na »akciju« potčinjenost individue društvu, »glajhšaltovan« društveni i kulturni život na osnovama fašističkog veltanšauga; zatim, suprotstavljanje doktrinom i praksom liberalizmu, marksizmu, demokratiji i socijalizmu (»demosocijalizmu« — kako su to dvojce spajali italijanski fašisti) parlamentarizmu, višepartijskom pluralizmu i uopšte pluralističkom konceptu političkog sistema, internacionalizmu, čovekovom individualnom i stvaralačkom, kulturnom i racionalnom mišljenju, humanizmu, pacifizmu, i drugim naprednim ili humanističkim pokretima, idejama i institucijama, nalazeći u svemu tome nešto što otežava ostvarenje »velikih« dela i ideja. Na kraju, dok su i italijanski i nemački fašizam karakterisale ideje ekspanzionizma, agresije i imperijalističke težnje u odnosu na druge narode, bilo je u nekim zemljama fašističkih pokreta koji su bili više okrenuti unutrašnjim problemima i uvođenju fašističkog sistema u nacionalni, ekonomski, politički i kulturni život. To nam nameće pitanje: koji je to minimum elemenata koji dozvoljavaju da se neki sistem i ideologija s pravom označe kao fašistički?

II

Fašistički pokreti, naročito baš najvažniji kao što su bili u Italiji i Nemačkoj, doživeli su određenu evoluciju u toku borbe za vlast i za zadobijanje podrške određenih društvenih grupa ili snaga. U toj evoluciji prvobitni programi bili su de facto menjani uprkos kasnijim formalnim odlukama da ostaju na snazi. Sami ideolozi i vođi fašističkog pokreta u početku su više isticali da su za njih akcija i osećanje osnovni a ne stvaranje i razrada doktrine. Italijanski fašisti su sve do 1925. isticali kao veliku prednost i vrlinu svoga pokreta to da nema doktrinu. Nemački nacionalsocijalisti, pak, od početka su shvatili od kolikog je značaja za pokret izgrađen veltanšaug i koliko je jedan od osnovnih zadataka samog pokreta propagiranje tj. širenje onoga što su nazvali »folkiš filosofija života«. Sam Adolf Hitler je u *Majn Kampf* isticao da su za jedan politički pokret potrebne tri vrste ljudi: na prvo mesto je stavio 'teoretičare', koji treba da postave i razrade ideale, ciljeve i program pokreta; zatim dolaze 'organizatori', koji treba da stvore kompaktnu, disciplinovanu, borbenu partiju i na kraju 'lideri', koji treba da šire propagandu i zadobiju mase. Te funkcije pretpostavljaju različite sposobnosti, te se retko može naći čovek sposoban za sve tri, ali kad se desi ta kombinacija, onda je u pitanju zaista veliki čovek, koji može biti firer.² Kad se to uočavanje značaja teorije za politički pokret, stavi u opšte okvire koje karakteriše naglašeni antiintelektualizam, antiracionalizam, iracionalizam i

² Adolf Hitler, *Mein Kampf*, New York, 1940, str. 847 i sled.

stavljanje dela, akcije na prvo mesto, onda je to samo jedna od mnogih nedoslednosti i protivrečnosti koje karakterišu sadržaj i stil *Majn Kampfa*.³

Značaj doktrine za pokret italijanski fašisti su shvatili nešto kasnije.⁴ Godine 1925. napisano je prvo delo čija je zvanična namena bila da izloži osnovne elemente doktrine fašizma. To je bio rad fašističkog ministra pravosuđa, dućevog prijatelja i savetnika Alfreda Roka, *Politička doktrina fašizma*.⁵ Pa i u tom delu se o fašizmu govori najpre kao o akciji, pa o osećanju i na kraju kao o misli, uprkos tome što sam Musolini u kratkom predgovoru hoće da istakne kako »fašizam ima doktrinu, ili, ako hoćete posebnu filosofiju o svim pitanjima koja uznemiravaju ljudski um danas«. U stvari je Roko kao veliki obožavalac Makijavelija i zastupnik organističke teorije države izlagao shvatanja koja su odgovarala fašizmu u fazi njegova učvršćivanja na vlasti i još uz to predstavljala fašističku teoriju kao nešto što se naslanja na velike italijanske političke mislioce (pored Makijavelija naročito su svojatali Macinija) i na rimsku imperijalnu tradiciju i misaonu baštinu (koja je inače u Nemačkoj bila predmet različitih ocena i nacističkih kritika). Čak i nekoliko godina kasnije, glavni teoretičar italijanskog fašizma neohegelijanac Đovani Đentile, ministar obrazovanja u Musolinijevoj vladi, u vreme zadovoljavanja potrebe za doktrinom u fašističkom pokretu i radi izlaganja svetlu fašističkog pogleda na svet, u svom pokušaju da iznese »filosofske osnove fašizma« (1928) još uvek delo pretpostavlja mišljenju, čin pretpostavlja misli. On kaže da »Fašizam nije filozofija. Još manje je religija. On nije čak ni politička teorija koja može biti izložena u jednoj seriji formula... Kada je u nekim prigodama objavio program, cilj, koncept koji treba da bude ostvaren u akciji, fašizam se nije kolebao da ih odbaci kad bi se u praksi pokazalo da su neadekvatni ili nekonsistentni sa sadržajem fašizma... Ovo je način da se kaže da se fašizam vraća na najrigoroznije značenje Macinijevo »Misao i akcija« gde se dva izraza tako savršeno podudaraju da ni jedna misao nema vrednost koja nije već izražena u akciji. Stvarni »pogledi« dućea su oni koje on formuliše i izvršava ujedno i istovremeno«. Ta »filosofska« odbrana pragmatičnosti pokreta ima i svoju banalno apologetsku poentu: da opravda svako dućevo ponašanje, jer su njegove izjave povodom programa (nekoliko njegovih izjava na kongresu ujedinjenja Faši kombattimento (Fasci combattimento), 23. marta 1919, i njegovi kasniji govori, uzimani kao deo programa.⁶

³ Pišući o obrazovanju, Hitler smatra da je osnovno obrazovanje karaktera, razvijanje snage volje i odlučnosti, a zatim spremnost da se s radošću preuzme odgovornost i »svest o značaju čiste krvi« bez koje (svesti) ni jedan đak ne sme završiti školu. »Znanje i intelektualno vežbanje su od drugorazrednog značaja«. O funkciji propagande kaže da je osnovno da utiče na mase, a ne daje naučna uputstva onom malom broju koji bi to mogao razumeti. Zato propaganda mora biti prilagođena onima s najnižom inteligencijom i mora biti više upućena osećanjima nego razumu. (*Mein Kampf*, str. 613 i 230 i sled.)

⁴ Doduše, fašisti su već 1921. pokrenuli svoj teorijski časopis za pitanja države sa karakterističnim naslovom *Hijerarhija* (Gerarchia).

⁵ A. Rocco, *La dottrina politica del fascismo e il suo posto nella storia del pensiero politico*, Roma, 1925. Vidi od istog pisca: *La trasformazione dello Stato. Dallo Stato liberale allo Stato fascista*, Roma, 1927.

⁶ B. Mussolini u pismu A. Roku. Roko piše: »Jeste istina da je fašizam iznad svega, akcija i osećanja i da takav mora i nastaviti da bude... Ali, fašizam je isto tako i misao i ima svoju teoriju«, kaže Roko malo dalje.

⁷ Giovanni Gentile, »The Philosophic Basis of Fascism«, *Foreign Affairs*, New York, January, 1928.

⁸ Npr. u svom programskom govoru u Udinama 20. septembra 1922, u toku priprema za napuljski kongres (u oktobru) i za marš na Rim, Musolini je stavio do znanja da fašisti prihvataju monarhiju, što je nesumnjivo odigralo ulogu u kraljevoj odluci mesec dana kasnije da Musoliniju poveri mandat za sastav vlade (29. oktobra 1922) a s čim je izvesno Musolini i računao jer je na početku svoga govora rekao: »Naš program je jednostavan: hoćemo da vladamo Italijom«. I u

Kod italijanskog fašizma imamo pragmatično vođenje političke, odsustvo razrađene doktrine u prvo vreme i nepridavanje doktrini velikog značaja ni kasnije. Italijanski fašisti su duceove reči uzimali kao program i smatrali da se traže — dela (akcija) a ne programi. U tome se osećao i odjek razočarenja u socijalističkom pokretu krajem XIX i početkom XX veka u velike programe, utopije i »obećavane zemlje« nuđene u literaturi, što je još ranije dalo podstreka idejama o »propagandi delima« kod anarhista i o »direktnoj akciji« kod Ž. Sorela, koji spada među manji broj onih kojima je Musolini odao priznanje zbog uticaja koji su na njega imali.

U Nemačkoj su nacionalsocijalisti svoj program od samog početka više proželi ideologijama pod čijim su uticajem vođi, začetnici pokreta već bili. Narednih godina, u razrađivanju nacističke ideologije znatnim delom su se držali osnovnih linija prvog programa iz 1920, osim Štraserove grupe koja je bila objavila novi program i čije je skretanje bilo povod da se 1926. program iz 1920. proglasi za »nepodložan promenama«. Ideološka orijentacija nacionalsocijalizma uobličila se takođe otprilike posle 1925, posle Hitlerovog izlaska iz zatvora i objavljivanja *Majn Kampfa* (tom I, 1925; t. II, 1927), koji je tretiran kao biblija nacionalsocijalizma. Ali, i nacisti su bili pragmatični, a reči firera uzimane su kao zakon, a ne samo programski cilj.

U svom praktičnom delovanju fašisti i nacionalsocijalisti se nisu mnogo obazirali na svoje programe. Programe su interpretirali onako kako je to u datoj situaciji odgovaralo. Izjave vođa imale su karakter programa. To je proizlazilo već iz postulata fašističke ideologije o mestu i ulozi vođe. U sticanju podrške radi dolaska na vlast i još više posle dolaska na vlast, fašisti i nacionalsocijalisti su se oslanjali na snage protiv kojih su bile uperene mnoge programske i ideološke strelice. Sve je to doprinelo da se prvobitnim fašističkim programima ne poklanja veća pažnja u istraživanju karaktera te pojave i da se programski stavovi tretiraju kao »socijalna demagogija«. Takvi prilazi, međutim, nisu opravdani. Relevantna je već sama činjenica da su pokreti na raznim stranama počinjali sa istom ili sličnom demagogijom. Još je značajnije da se objasni kako je ta demagogija uspeła da uz punu dozu nasilja postane vladajuća ideologija i pokret. Doduše, sve se to zbilo u zemljama sa nedovoljnom demokratskom kulturom, tradicionalnim političkim autoritativizmom i dugo razvijanim organicističkim koncepcijama nacije i etičke funkcije apsolutne države. Tako su fašistički vođi mogli izvlačiti pojedine ideje i predstavljati se kao naslednici visokih dometa političke misli u datim zemljama (pozivanje na Makijavelija, Vikoa, Macinija, Hegela, Fihtea, Trajčka i dr.). Sadržaji jedne ideologije, koja uspeva, makar i demagogijom, privući deo masa i njima uspešno manipulirati, obezbeđujući plebiscitarnu podršku,

izjavama i u ponašanju na licu mesta izražena je pragmatičnost i retorička sposobnost da se odstupanje od principa predstavi kao politička vrlina.

Postavljajući pitanje karaktera režima, Musolini govori o »čuvanoj republikanskoj tendenciji« da bi postavio pitanje: »Je li mogućan — evo pitanja koje muči — duboki preobražaj našeg političkog režima bez diranja ustanove monarhije? Je li moguće, naime, obnoviti Italiju, a da se ne stavlja u igru monarhija?«. Zatim dolazi svojevrсно »filozofsko« dijalektiziranje: »Političke forme ne mogu se odobravati ili ne odobravati jednom za svagda, nego moraju biti ispitane u konkretnom odnosu, i s obzirom na mentalitet, stanje ekonomije, s obzirom na duhovne snage jednog odlučnog naroda«. Kada ga je na tom mestu uzvik iz mase prekinuo poklikom »Živeo Macini« što je bilo ravno uzvik »Živeo republika«, Musolini odmah reaguje i »dijalektički« miri suprotnosti: »Sada ja mislim da se može veoma duboko preobraziti režim, a da se ostavi uloga ustanove monarhije. U osnovi, a podseća me uzvik nekog prijatelja, isto tako i Macini, republikanac, učitelj republikanske doktrine, nije držao da je inkompatibilna njegova doktrina sa monarhijskim sporazumom o ujedinjenju Italije. Ako je brzo, prihvata se. To nije bio njegov ideal, ali se ne mogu uvijek tražiti ideali.«

nisu za potcenjivanje ni za zaobilaženje. Osnovni elementi fašističke ideologije, koje smo već naveli, mogu biti od pomoći u analizi novih i savremenih pokreta i doktrina, za prepoznavanje zagovornika »socijalnog fašizma« bez obzira za kakve se predstavljali i iza kakvih se boja i simbola zaklanjali.

III

Prvi fašistički program doneli su italijanski fašisti u proleće 1919. Tome je prethodila propagandna, organizaciona i teroristička aktivnost italijanskih nacionalista i Benita Musolinija i njegovih pristalica i sličnih grupa.⁹ Iako je nacionalistička agitacija u Italiji bila intenzivirana još u poslednjoj trećini XIX veka (orijentacija na osvajanje u Africi, naročito na obalama Crvenog mora i u Eritreji s pokušajima potčinjavanja Etiopije), tek osnivanjem nacionalističke publikacije *Il renjo (Il Regno)* (1903) od strane Enrika Koradinija počinje sistematska ideološka ofanziva nacionalizma sa antidemokratske, antiparlamentarne, antiliberalne i antisocijalističke platforme, s propagiranjem ekspanzionizma, moralnih vrednosti koje donosi i podržava rat (u duhu Hegela) i nemačke nacionalističke misli koja je bila italijanima jako atraktivna, jer su u Nemačkoj i Japanu u to vreme gledali primere uspona jedne nacije. Interesantna je Koradinijeva teza, kasnije ponovljena od Musolinija, o suprotnosti proleterskih (siromašnih) i buržoaskih (bogatih) nacija i napadi na »evropske plutokratije«. Siromašnim nacijama ostaje da prihvate nacionalizam, isto kao što je za siromašne klase pružalo izgleda prihvatanje socijalizma kao ideologije. Kad je formirana italijanska nacionalistička partija Associazione Nacionalista Italijana (Associazione Nazionale Italiana, 1910) njen program je odmah isticao u prvi plan jačanje vojske i orijentaciju na kolonijalna osvajanja. Ta struja je smatrala da klasični »buržoaski put« Italiju ne vodi uspehu, jer je to put individualizma, pacifizma, odbrane stečenih prava što su mogle sebi dozvoliti Francuska i Engleska, ali ne i siromašna Italija, zemlja bez sirovina, rudnog bogatstva, bez kolonija.

Ta partija odgajila je ne brojne, ali ipak takve snage uz čiju je pomoć mogao Musolini 1922. formirati koalicionu vladu unevši neke njihove zahteve i stavove i u programsku i ideološku orijentaciju svojih fašista. Prilikom osnivanja nacionalističke partije jedan delegat, Luiđi Fedorconi, tražio je da se preduzme invazija Libije (što je nekoliko meseci kasnije i učinila vlada, ali ne zbog uticaja te tada malobrojne i bezuticajne partije koja je u svoje redove bezuspešno pokušavala uključiti i Gaetana Mosku). Taj Fedorconi je u prvoj Musolinijevoj vladi postao ministar kolonija (1922), ali je sam Musolini u svoje vreme zbog propagande protiv rata u Libiji bio osuđen na pet godina zatvora. Tada je bio još radikalni pacifist i internacionalist. Musolini je tada pisao: »U slučaju rata umesto da požurimo na granicu, dići ćemo ustanak kod

⁹ Benito Musolini, sin jednog seoskog kovača, seoski učitelj, osnivač italijanskog fašističkog pokreta, predsednik italijanske vlade od 1922. do 1943, raniji dugogodišnji urednik socijalističkog *Avantijsa* i radikalni antimilitarist i pacifist, prošao je ideološku i političku evoluciju koja nikako nije usamljen slučaj koji bi se mogao objasniti samo na individualno-psihološkom planu, kako se to nekada pokušava. Još u okviru socijalističkog pokreta približio se nekim idejama francuskog sindikalizma, preuzimajući neke njegove korporativističke ideje u službu kritike parlamentarne liberalne demokratije. Inspirisao se idejama Lagardea i na makijavelistički način interpretirao »filosofijom nasilja«, Zorža Sorela čiju je knjigu s oduševljenim pohvalama prikazao u *Il Popolo* 1909. Sorela je inače i francuska nacionalistička desnica iz Aksion Fransesa (Action Francais) pokušavala pridobiti.

kuće. . . Arapski i turski proleterci su naša braća, a turska i italijanska buržoazija naši neprijatelji«. Koradini je isticao da Libija može zaustaviti »italijansko krvavljenje« u vidu emigracije, a pored Libije označio je i Balkan kao područje širenja. Bilo je to četiri godine posle Danuncijske poeme *La Nave* u kojoj se glorifikuje venecijska imperija i jasno nagoveštavaju pretenzije na istočni Jadran i Balkan. To je područje koje će u narednom periodu često biti pominjano u okviru plana ekspanzije. U to vreme, pred prvi svetski rat u Italiji su teško bile shvatljive ideje o slobodi i nezavisnosti slovenskih naroda na Balkanu. O njima je u vreme balkanskih ratova kao izrazito »barbarizam« govorio Đuzepe Sarto već tada papa Pio X (koji je 1954. proglašen za sveca postavši tako izuzetak među papama novijeg doba). Danuncio je kasnije takođe upozoravao na slovensku poplavu i opet koristio formulu krstaškog rata »proleterskih nacija«, kao Italije, protiv onih »koje su prigrabile sve bogatstvo«. ¹⁰

Početak prvog svetskog rata Musolini je još uvek nastupao u duhu odluka II internacionale. Septembra 1914. u *Avantiju* je objavio svoj članak u kome je pozivao: »U ime Internacionale i socijalizma, pozivamo vas, proletere Italije, da izdržite u vašem nepokolebivom suprostavljanju ratu«. Pisao je to u istom zanosu u kakvom je na kongresu Italijanske socijalističke partije 1912. podneo predlog da se Filipo Turati i desničari isključe iz partije (tada je i imenovan za urednika *Avantija*). Ali samo malo kasnije, Musolini se preobratio i orijentisao u sasvim suprotnom smeru. 18. oktobra 1914. izašao je u *Avantiju* njegov uvodnik o čijem sadržaju nije znao niko iz uredništva, a u kojem je zagovarao ulaznje Italije u rat na strani Engleske i Francuske, da bi tako izbegla represalije u budućnosti. Rukovodstvo Socijalističke partije koje se sastalo istog dana, smenilo je Musolinija sa položaja urednika i isključio ga iz partije. ¹¹ Samo mesec dana kasnije, 15. novembra Musolini je izdao prvi broj svoga lista *Il Popolo d'Italia*, koji je sve do 1918. nosio podnaslov »socijalistički list«, iako ima raznih pretpostavki o tome odakle Musoliniju finansijska sredstva za pokretanje lista.

Musolini i njegove pristalice formirali su decembra 1914. *Faso d'Acione Rivolucionaria* (Fascio al'arione Rivolusionarie) što bi se moglo prevesti kao »Savez revolucionarne akcije«, pre svega s ciljem propagiranja ulaska Italije u rat, jer je smatrao da je to u nacionalnom interesu. U toku rata Musolini je na frontu bio ranjen, nacionalizam je postao njegov osnovni kredo, a dolazak na vlast verovatno prevalentni cilj. Nacionalizam i iredentizam postali su primarni elementi Musolinijeve propagande.

Posle čuvenog poraza italijanske vojske u oktobru 1917. kod Kaporeta tj. Kobarida, poraza u kome je italijanska vojska izgubila oko 320.000 vojnika, a zarobljeno ih je oko 265.000, Musolini je zahtevao da se svi pacifistički orijentisani socijalistički listovi zabrane i da se sudski goni svako ko ne ulaže maksimum napora radi pobede ili ko potkopava borbeni moral. Kaporeto je imao velike političke konsekvence: s njim su fašisti kasnije višestruko operisali. Napadali su vladu i vladajuću buržoaziju za pretrpljeni katastrofalni poraz i istovremeno koristili poraz radi isticanja zahteva za jačanje militarizma kako bi se »sprale mrlje Kaporeta«.

¹⁰ G. D'Anunzio, *Italia e Vita*, Roma, 1920.

¹¹ Antiliberalni pisac, Đuzepe Precolini sa istomišljenicima časopisa *La Voce* poslao je Musoliniju telegram: »Socijalisti te isključuju, Italija te prima u zagrljaj«.

Napadajući vladu da u stvari ne ume da vlada, Musolini je maja 1918. zahtevao: »Mi, preživeli, koji smo se vratili, tražimo pravo da vladamo Italijom«. Razbacivao se parolama kao »trinčerizmo« (od trinčea — rov, tranšeja) tj. mišljenje onih iz rovova, iako je sam otišao na front te kada je mobilisan, a posle ranjavanja nije se više vraćao nego se odao ratnoj propagandi. Pored Danuncijevih iredentista, Musolini je najtešnje sarađivao sa grupama oko Filipa Marinetija, jednog od poznatih vođa futurista. Među njima su tzv. arditi (tj. »smeli«, oni koji »pale i žare«, jurišnici, udarnici), bivši pripadnici specijalnih za vreme rata formiranih komandoskih grupa, koji su u posleratnom periodu glavni nosioci nacionalističke ideologije i vršioци političkog nasilja protiv socijalističkih grupa i pacifista. Oni su se kretali u svojim uniformama sa crnim košuljama i kamama. Nimalo spremni da se demobilišu i posvete građanskom životu, oni su čekali političku organizaciju ili vladu koja će im dati posla za njihov zanat.

U razbijanju jednog socijalističkog skupa koji je 11. januara 1919. u milanskoj Skali održavao vođa umerenih socijalista Leonida Bisolati, učestvovali su zajednički arditi i Musolinijeve pristalice. Bisolati je zagovarao da se Italija pomiri sa Kraljevinom SHS prepuštajući joj Dalmaciju, a zadržavajući Rijeku. To je za Musolinijeve sledbenike i ostale nacionaliste bilo ravno izdaji, jer su u to vreme oni zahtevali širenje italije prema Alpima i preko Jadrana.

Musolini je, prema nekim nalazima, već u leto 1918. prihvatio finansijsku podršku svome listu od strane predstavnika krupne brodogradilišne industrije, braće Perone iz Đenove.¹² Ali uprkos tome, Musolini je još lebdio u pogledu socijalnog programa koji bi ponudio i koji bi mu obezbedio podršku i vlast. U avgustu 1918. u podnaslovu svoga lista (*Il Popolo d'Italia*) izbacio je ono »socijalistički list« i stavio »list boraca i proizvođača« (»tornale dei kombatenti e dei produttori«) što je imalo ne samo sindikalistički prizvuk nego je bilo i eho tada u Evropi aktuelnih deviza o savetima »radnika i vojnika« pod kojima su se u Nemačkoj, Austriji pa i u zemljama Antante pred kraj rata vodili štrajkovi i pobune. U januaru 1919. dakle u vreme razbijanja Bisolatijeva skupa, Musolini je započeo kampanju za sindikalno jedinstvo, govoreći o »nacionalnom socijalizmu«.¹³ U isto vreme je radnike, koji su štrajkovali, podržavao u njihovim zahtevima, isto kao što su i dve godine kasnije, decembra 1921, kad je bankrotirala jedna banka, fašisti istupali kao branioci »malih štediša« ili u aprilu 1921, organizovali masovne marševe i zborove seljaka u Lacijumu, na kojima su se seljaci i fašisti teatralno zaklinjali na parolu »zemlja seljacima«, kao njihova »stvarna, potpuna i konačna svojina«.¹⁴ U međuvremenu su fašisti više puta upadali u prodavnice i protestujući protiv inflacije i podizanja cena prinuđivali prodavce da robu prodaju po ceni koju odredi ta grupa siledžija, i preduzimali su slične demagoške akcije.

U januaru 1919. arditi su onovali svoje udruženje L'Asocazione fra Iji Arditi d'Italia (L' Associazione fra gli Arditi d'Italia) koje je tesno sarađivalo sa Musolinijevim fašistima. Ubrzo je Musolini svoje sledbenike i ardite zajedno

¹² Christopher Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism*, London, 1967, str. 518.

¹³ V. *Le Origini del Fascismo*, a cura di Marella Bartolotti, »Cronologia«. Ova zbirka sadrži i osnovne fašističke programske dokumente.

¹⁴ Elizabeth Wiskermann, *Fascism in Italy*, London, 1969, str. 22.

sa Marinetijem udružio u *Fasi Italiani di combattimento*, 23. marta 1919 u Milanu, i otada su se svi počeli nazivati jednostavno fašisti.¹⁵

Na sastanku ujedinjenja 23. marta 1919. koji se uzima kao početak fašističkog pokreta, raspravljano je o programu. Sastankom kome je u Savezu industrije i trgovine prisustvovalo stotinak ljudi, predsedavao je jedan kapetan ardita. Musolini je više puta uzimao reč i davao izjave koje su kasnije tretirane kao programski dokumenti. On je tu najpre pozdravio bivše borce, osakaćene i invalide, bivše ratne zarobljenike. Rekao je da je otvoreno pitanje smene na vlasti (sukcesije), a ako režim treba da padne onda fašisti moraju biti ti koji će uzeti vlast. »Zbog toga mi stvaramo faše kao organe stvaranja i propagande, koji će biti spremni da izađu na ulice sa zahtevom: Mi, mi jedini imamo pravo da nasledimo vlast, jer smo mi, mi bili ti koji su zemlju prinudili da uđe u rat i izvojuje pobjedu.«¹⁶ Polazeći od pretenzija na vlast, Musolini i fašisti počinju sistematski kritikovati vladu za sve rđavo što su u njenom radu pre rata, u toku i posle rata videli i na čemu su mogli steći podršku i predstaviti se kao »pokret ozdravljenja Italije« kako stoji u preambuli prvog programa.

Musolini raspaljuje nacionalizam po jednoj šemi koju kasnije obilato koristi nacionalsocijalizam i A. Hitler u svojim govorima. Naime, Musolini kaže da se pokret suprotstavlja imperijalizmu drugih prema Italiji i eventualnom italijanskom imperijalizmu prema drugima. Dalje, da prihvataju odredbe i najviše postulate Društva naroda, koji pretpostavljaju nacionalnu integraciju, a da to za Italiju znači da se mora realizovati na Alpama i Jadranu s aneksijom Rijeke i Dalmacije! »Imamo četrdeset miliona stanovnika na površini od 287.000 kvadratnih kilometara, razdvojenih Apeninima, koji još znatno smanjuju našu obradivu površinu. Za deset ili dvadeset godina biće nas šezdeset miliona, a imaćemo jedva milion i po km kvadratnih kolonija, velikim delom pešćanih... (dok) ... Engleska ima 47 miliona stanovnika, a kolonijalnu imperiju od 55 miliona kilometara kvadratnih, Francuska 38 miliona stanovnika, a 15 miliona km. kv. ...« itd.¹⁷ I dalje sledi kritika: »Ako Društvo naroda treba da bude svečana »prevara« bogatih nacija na račun proleterskih nacija radi održavanja sadašnjeg stanja, onda da se pogledamo u oči... Mi tražimo naše mesto u svetu.«¹⁸ U Musolinijevoj izjavi napadaju se neutralisti i pacifisti uključujući i Vatikan.

Naredna dva i po meseca — od marta do juna — o programu se diskutovalo i bio je redigovan. Nacrt je napisao Alčeste de Ambris, jedan od osnivača (1914) sindikalne organizacije Unione Italiana del Lavoro, zagovornik sindikalističkog korporativizma, i isto tako autor jednog dela Danunciјеvog statuta Rijeke iz septembra 1920. u kojem je našla svoju primenu sindikalističko-korporativistička koncepcija organizovanja vlasti. Mada je posle tri me-

¹⁵ Reč »fašo« znači snop, a i buket (kod Danuncija »fašo di fiori« — »buket cveća«), ali u političkom smislu znači i simboliše »savez«, »ujedinjenost«, »zajedništvo«, i nameće poznatu asocijaciju na prutove koje u snopu (jedinstvu) nitko ne može slomiti. Inače snop štapova sa sekirom (fascies) bio je simbol ovlašćenja rimskih magistara i ispred njih su ih nosili liktori. Taj znak su prvi uzeli italijanski nacionalisti simbolišući i svoje aspiracije i oslanjanje na rimsku imperijalnu tradiciju, pa su ga kasnije fašisti preuzeli. Inače faši u smislu »saveza« nastali su u Italiji posle 1870. i 1871. kad je Đuzepe Garibaldi osnovao »radnički savez« (fašo operaio) u Bolonji. Prisivajajući tuđu slavu i tradiciju, Musolini je 1914. dao svojim organizacijama taj naziv, a isto tako i 1919.

¹⁶ Kod Herman Finer, *Musolini's Italy* (1935), drugo izd. London, 1964, str. 116.

¹⁷ *Le Origini del Fascismo*, 28—29.

¹⁸ Isto.

seca sama Danuncijeva vlast pala, ideja je igrala određenu ulogu u kasnijem ustrojstvu fašističke države. Program je objavljen u Musolinijevom listu *Il Popolo d'Italia* od 6. juna 1919.

Prvim svojim programom pokret se predstavlja kao »pokret italijanskog ozdravljenja« kome je »vrednost revolucionarnog rata iznad svega i iznad svi-ju«. Sve druge probleme — birokratije, administracije, pravne, školske, kolonijalne probleme itd. — pokret će rešavati kada stvori »upravljačku klasu« (la klase diritente).¹⁹

Konkretni programski zahtevi koncentrisani su na četiri oblasti pitanja: politička, socijalna, vojna i finansijska. Svaka grupa stavova počinje sa grafički jako istaknutim »MI HOCEMO« (NOI VOLJAMO),²⁰ a za pojedine oblasti se traži sledeće:

1) u oblasti politike: a) opšte pravo glasa s aktivnim i pasivnim pravom i za žene; b) punoletstvo kojim se stiče pravo glasa da se snizi na 18 godina; c) ukidanje senata; d) sazivanje narodne skupštine čiji bi prvi zadatak bio da odredi ustavni oblik države;²¹ e) osnivanje nacionalnih saveta rada Konsilji nacionali tekniči del lavora (Consigli nazionali tecnici del lavoro) za industriju, transport, zdravstvo, komunikacije, itd. koji bi bili birani od strane kolektiva sastavljenih po osnovi zanimanja i zanata, a imali bi zakonodavnu vlast i pravo da izaberu jednog generalnog sekretara s ministarskim ovlašćenjima.

2) u socijalnoj oblasti: a) zakonsko regulisanje maksimuma trajanja radnog dana na 8 sati za sve radnike; b) određivanje minimalne nadnice; c) učešće radničkih predstavnika u vođenju industrije; d) ovlašćivanje istih proleterskih organizacija za rukovođenje industrijama i javnim službama; e) brzo i potpuno sređivanje stanja na železnicama i u celokupnom saobraćaju; f) zakonsko regulisanje osiguranja u slučaju invaliditeta i starosti i smanjenje gornje starosne granice radnog veka sa 65 na 55 godina;

3) u vojnoj oblasti: uvođenje nacionalne milicije u isključivo obrambene svrhe; nacionalizacija svih fabrika oružja; miroljubiva spoljna politika;

4) u oblasti finansija: a) veoma progresivan porez na kapital »koji bi imao karakter prave delimične eksproprijacije svih bogatstava«; b) sekvestriranje ukupne imovine svih verskih zajednica; c) revizija svih ugovora o snabdevanju iz vremena rata i zaplenjivanje 85% od ratnih profita.

Centralni komitet koji je u ime pokreta odobrio definitivnu verziju programa okarakterisao je fašizam kao pokret koji hoće da nastavi svoje delovanje u italijanskom nacionalnom životu na vrednostima koje je učvrstio rat i da pokret želi da se još uvek drže jedinstveni — u formi koja je »antipartijska ili natpartijska« — Italijani svih uverenja i svih proizvodnih klasa« radi ulaznja u nove 'intelektualne bitke' velikog revolucionarnog rata.«²²

¹⁹ *Il Popolo d'Italia*, 6 giugno 1919.

²⁰ I program nacističke partije (NSDAP) iz 1920. godine od poznatih dvadeset i pet tačaka, pokazuje sličnu težnju autora da otsečenošću zahteva naglase važnost dokumenta. Od 25 tačaka programa NSDAP, 15 tačaka počinje istim rečima: »Mi hoćemo« u smislu postavljanja zahteva.

²¹ U mnogim studijama koje se bave nastankom i razvojem fašizma u Italiji i njegovom doktrinom, piše se o republikanskoj, antimonarhističkoj orijentaciji programa. Program je međutim, bivalentan. Tačka 1d) kako smo gore naveli, može se tumačiti u smislu namere da se ukine monarhistički oblik vladavine i zameni republikanskim, isto kao što se i izričitost zahteva za ukidanje senata može smatrati kao atak na tradicionalno uporište konzervatizma (Ironija je da je u glasanju o poverenju Musolinijevoj vladi 1922. mnogo više otpora bilo u skupštini nego u senatu: u skupštini (Kamera) 429 poslanika je glasalo za, a 116 protiv, dok je apstiniralo 7. U senatu je 196 glasalo za, a samo 19 protiv.

²² *Le origini del fascismo*, str. 25—27.

Tačke koje smo ovde naveli pod 1e, 2c i 2d niz autora kvalifikuje, a i sam Musolini, kao zahtev za ekonomskom demokratijom. Na te tačke programa je nesumnjiv uticaj sindikalizma i anarhosindikalizma. Sam Musolini je u već citiranom govoru od 23. septembra 1919. kao programski cilj isticao »nacionalni sindikalizam« i »ekonomsku demokratiju«. Ta tema je tada bila veoma aktuelna i o njoj se mnogo raspravljalo i van Italije, naročito u Nemačkoj u vezi sa pripremama za ustavna rešenja (Vajmarski ustav je donet avgusta 1919) kada se raspravljalo o ekonomskom predstavništvu, i u Velikoj Britaniji u vezi sa idejama goldsocijalista, ali i u nizu drugih evropskih zemalja u vezi sa »demokratijom saveta« niklim u ruskoj revoluciji i raširenim u više evropskih zemalja. Prema činjenicama koje navode mnogi pisci, u to vreme kao i dve godine kasnije, sve do pred napuljski kongres fašista, kad je uzimanje vlasti izgledalo kao realna mogućnost, Musolinijeva orijentacija bila je kolebljiva.²³ Ali u svetlu ukupnih fašističkih koncepcija autoritativne organizacijske države, korporacije su imale za cilj da budu oblik izmirenja rada i kapitala u nacionalnom interesu i poslužile su kao sredstvo autoritativne društvene kontrole, a ne kao oblik ekonomske demokratije. Reakcionarne i autoritativne strane celog koncepta došle su jasnije do izražaja u drugom programu i kasnije u ostalim dokumentima, kao *Karta di lavoro (Carta di lavoro)* (1927), a najviše kroz ispoljavanje karaktera fašističke vlasti u praksi.

IV

U vreme donošenja prvog programa Nacionalsocijalističke radničke partije Nemačke (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei — NSDAP), grupe čija je orijentacija izražena u ovom programu, veću su imale za sobom predistoriju stvaranja partija i organizacija u čijim se ideologijama javljaju kao komponente »nacionalizam« i »socijalizam«. Isto tako, Nemačka je već od ranije bila preplavljena antisemitskim i rasističkim spisima i propagandom, pa su postojali ne samo gotovi klišeji za propagandu te vrste, nego i već pripremljena publika. Isto tako znatan broj osnivača i aktivista kasnije nacističke partije već je od ranije pripadao grupama sa sličnom orijentacijom.

Jedna Nemačka radnička partija (Deutsche Arbeiterpartei) bila je osnovana još 1904. i okupljala je uglavnom radnike nemačke narodnosti u Češkoj. Na početku prvog svetskog rata ta partija je smanjila svoju aktivnost, ali ju je intenzivirala u toku opštih komešanja i revolucionarnih kretanja karakterističnih za poslednju godinu rata. Tako je aprila 1918. na konferenciji te partije predloženo da ona promeni ime da bi se više istakao njen »socijalistički«, ali i njen »nacionalni« karakter. Predloženo je da se nazove »Nemačka nacionalsocijalistička partija« ili »Nemačka nacionalsocijalistička radnička partija«, dakle u stvari onako kako se kasnije nazvala nacistička partija. Ali, ti predlozi su posle diskusije bili odbačeni, a partija zadržala svoje ime. Nekoliko meseci kasnije na konferenciji u Beču (avgusta 1918) partija je donela svoj program i tom prilikom je prihvaćena i ranije predlagana promena imena. Nazvala se Nemačka nacionalsocijalistička radnička partija (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei — DNSP), a u programu je izneto da je

²³ V. Ernst Nolte, *I tre volti del fascismo*, deo »Najernja godina za Musolinija«, str. 276—280; odnosi se na 1920.

njen cilj uzdizanje i oslobađanje nemačkog radnog naroda od ekonomske, političke i intelektualne potčinjenosti i sticanje jednakih prava kao što ih imaju drugi u svim oblastima političkog i felkiš života. Ta partija odbacuje svaki supranacionalizam i smatra da se radnici i sindikalno moraju organizovati na nacionalnim osnovama. Kaže se da je partija strogo folkišen i da se protivi svim privilegijama crkve, plemstva i kapitalista, a isto tako ustaje i protiv svih stranih uticaja, pre svega »protiv preovlađujućeg uticaja jevrejskog duha u svim oblastima javnog života«. Sva velika kapitalistička preduzeća moraju biti uzeta od strane države, oblasti ili opštine, a lica zaposlena u javnim preduzećima treba da učestvuju u podeli dobiti. Mora se likvidirati uticaj jevrejskih banaka koje guše privredu i osnovati narodne banke. Jedan od vođa partije, Rudolf Jung smatrao je da je imigracija čeških radnika u Sudetsku oblast deo smišljene zavere da se iz tog regiona istisnu nemački radnici. U svojoj knjizi *Nacionalsocijalizam*, izneo je programske stavove te partije, a iz nje su malo kasnije nacisti preuzeli mnoge formulacije kao npr: »pošteni proizvodni rad«, »produktivni nacionalni kapital« nasuprot »dezintegrativnom finansijskom kapitalu«, »opšte dobro dolazi ispred privatnog interesa«, »monopoli, robne kuće i velika imanja moraju biti nacionalizovani«; sve oblasti u Evropi u kojima žive Nemci treba da se ujedine u jednu demokratsku i socijalnu nemačku Imperiju.²⁴ U stvari, sve osnovne ideje nacističkog minhenskog programa iz 1920. date su tu. Prostor ne dozvoljava da se ovde iznesu i druge pojedinosti koje bi upotpunile prikaz atmosfere. Moramo se ograničiti samo na napomenu o dvama važnim faktorima prisutnim u tom periodu: uspostavljanje radničkih i vojničkih saveta u Nemačkoj, pod uticajem oktobarske revolucije, ne samo da je angažovalo revolucionarne snage, nego je pokrenulo i kontrarevolucionarne; drugo, raspad imperijalne armije, demobilizacija, veliki broj vojnika koji ne odlaze kućama nego pod komandama raznih oficira srednjeg ranga nastavljaju da kao jedinice vrše teror, suzbijaju revolucionarne aktivnosti (pripadnici frajkorpsa su ubili i Rozu Luksemburg i Karla Libknehta) i mnogi se kasnije pridružuju nacistima. Od grupa frajkora najpoznatija je bila tzv. Erhartova brigada, u početku politički nezainteresovana, ali veoma nacionalistički orijentisana i kasnije naklonjena nacizmu.²⁵ Antisemitska propaganda u to vreme je toliko intenzivna da je rasiističke i antisemitske lozinke i parole svako ko je hteo da stavi u neki program mogao gotovo preuzeti sa uličnih plakata, letaka i skandiranja: svet je žrtva jevrejske zavere; Nemačka je izgubila rat jer su je izdali Jevreji (isto su to širili ruski belogardejci za Rusiju); plutokrati na zapadu i boljševici na istoku — Jevreji su na obe strane; Jevreji su vampiri Nemačke; hoćemo germanizam, a ne judaizam, hoćemo rasu, a ne religiju; bilo je parola »protiv judaizma, framasonstva i jezuitizma«, a za stvaranje tevtonske religije, i.

Zato nije čudo što je osnivanje nacionalsocijalističke partije počelo atakom na Jevreje. Kad je Anton Dreksler, bravar zaposlen na željeznici, decembra 1918. u Minhenu predložio da se osnuje jedna politička partija koja bi

²⁴ V. Rudolf Jung, *Der Nationale Sozialismus*, 2. izd., Minhen, 1922, str. 65; nav. prema F. L. Garsten, *The Rise of Fascism*, London, 1967, str. 82–83. O ovoj partiji opširnije piše i E. Nolte, nav. delo. Ovaj pisac navodi kao kuriozitet da ovu nacionalsocijalističku partiju nemačkih radnika, nastalu inače u Austriji, Hitler nigde ne pominje u *Mein Kampf* iako se ona nesumnjivo prva deklarirala kao »nacionalsocijalistička« i kasnije doprinela Hitlerovoj nacističkoj partiji.

²⁵ Nacisti su od pripadnika ove brigade preuzeli i kukasti krst (svastiku) kao svoj simbol, a oni su ga opet preuzeli od grupa koje su ga početkom XX veka uzela za svoj amblem, dovodeći ga u vezu sa arijevim paganskim mitovima i simbolima.

radnicima objašnjavala uzroke propasti Nemačke, zatim ciljevi zemalja koje su Nemačku pobedile — da bi se akciji tih zemalja pariralo i da bi se socijalističkim parolama o miru ponudila alternativa — jedan od pozvanih intelektualaca, novinar Karl Harer koji se protivio tome da se partija nazove i »socijalistička«, na prvom skupu Jevreje je proglasio najvećim neprijateljima. Verovatno je visok procenat Jevreja u vodstvu socijaldemokratske partije takođe imao uticaja na jedan deo masa već podložnih rasnim i nacionalnim predrasudama.

Na formalnom osnivanju Nemačke radničke partije (Deutsche Arbeit-partei) u Minhenu 5. januara 1919. Jevreji su okrivljeni za poraz Nemačke. Toj partiji će se uskoro priključiti i demobilisani kaplar Adolf Hitler, u listu partijskog članstva po zanimanju »moler«. On je tada bio, od strane Rajhsvera plaćeni predavač ratnim zarobljenicima — povratnicima — koje je trebalo ubediti da razne revolucionarne grupe i ideje nanose štetu Nemačkoj. Hitler je pokazao takve oratorske veštine da su skupovi gde je držao predavanja vremenom brojčano sve više rasli, pa je on na kraju političku karijeru pretpostavio ulozi malog predavača koga plaća vojska.

Predsednik male minhenske partije postao je Dreksler, ali je ubrzo osnovana i opštenemačka organizacija kojoj je na čelo stao K. Horer. Na sastancima je dominirala antisemitska propaganda, naročito u vezi s pitanjem zašto je rat izgubljen. Uporedo su se pothranjivale nade u mogućnost »vaskrsnuća« i novih pobjeda, jer su bili uvereni da uzroci poraza nisu bili vojne prirode, nego sabotaza jevrejskog kapitala s jedne strane i delatnost revolucionarnih grupa u kojima su opet smatrali da vodeću ulogu imaju Jevreji s druge strane. Takve teme i razmišljanja dominirali su na prvim sastancima članova minhenske grupe te partije. Sve je to zapisivao tadašnji sekretar partije M. Loter i sačuvalo se u arhivama NSDAP.

Partija je tražila oslonce na razne strane. Naišla je na potporu jedne grupe intelektualaca od ranije poznatih po svom nacionalističkom stavu i insistiranju na arijevske čistoci, zatim među pripadnicima »Germanskog reda« (po uzoru na tevtonske redove), čiji je amblem bila svastika. Podržali su ih neki oficiri Rajhsvera kao Ernst Rem, kasniji vođ, partijske oružane formacije — jurišnih odreda SA (Sturm Aptajlung), sastavljenih dobrim delom od pripadnika Erhartove brigade, koji su takođe na šlemovima nosili svastike, taj kasniji znak nacista.²⁶

Jedan od članova Germanskog reda« Gotfrid Feder, Hitlerov prijatelj i pisac jedne knjige o ekonomskim problemima²⁷ u kojoj opet optužuje jevrejski finansijski kapital, omogućio je Hitleru, kad je došao na čelo partije,

²⁶ Još 1903. štampana je jedna razglednica sa svastikom na belom polju okruženom crvenim krugom. Jedna takva razglednica je posle pada nacizma nađena u spisima jednog funkcionera i čuva se u arhivi NSDAP. Koketujući sa mogućnošću da se SA odredi više orijentisano prema socijalizmu, E. Rem je jednom prilikom izjavio da sve što treba da učine jeste da preokrenu traku na ruci (koja je inače bila crvena). Crvena boja na trakama i zastavama je nacionalsocijalistima simbolizovala elemenat »socijalizma«, a kombinacija boja crno (svastika) — belo (polje) — crveno (traka) je u stvari nemačka imperijalna zastava, koja je posle poraza 1918. bila zamenjena drugačijom zastavom, što nacionalisti i monarhisti takođe nisu mogli oprostiti socijaldemokratskoj vladi vajmarske republike.

²⁷ *Das Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft des Geldes*, Disen, 1919. On optužuje Jevreje za zelenašenje i za gušenje privrede visokim kamatama umesto jeftinih kredita nacionalnoj privredi, kakve bi mogla dati samo narodna banka; odatle zahtev za ukidanje »okova kamatne stope«. Za izučavanje programsko-ideološke orijentacije NSDAP značajan je Federov *Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*. I partijski program i Federov nacrt objavljeni su kod Michael Oakeshott, *The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe*, Cambridge, 1930.

da pokrene nacistički list odnosno otkupi jedan rasistički list i pretvori ga u zvanični organ NSDAP — Felkiše beobahter (Völkische Beobahter) (1920, od 1923. dnevni list). Federove ideje su našle mesto i u partijskom programu, a jednu varijantu programa je on razradio, odnosno izložio je osnovne principe programa NSDAP.

Program NSDAP je sastavljen dvadeset četvrtoga, a objavio ga je Adolf Hitler 25. februara 1920. na sastanku u Hofbrauhausfestsalu u Minhenu. Još pre toga je partija uz svoje ranije navedeno ime dodala ono »Nacionalsocijalistička«. To je bilo učinjeno po ugledu i na predlog austrijskih nacionalsocijalista, a isto tako na njihov je predlog usvojena i svastika, zastava i niz drugih pojedinosti organizacije.²⁸

V

A. Hitler je učestvovao i u formulisanju programa, ali se smatra da je pravi autor programa A. Dreksler kome je u tome pomagao G. Feder²⁹ pod čijim je uticajem Dreksler pisao a neke stavke programa su očito neposredno uzete iz Federovih spisa.

Radi preglednosti, sve zahteve programa razvrstaćemo u tri grupe. U prvoj ćemo izložiti zahteve koje bismo mogli nazvati nacionalističkim, u drugoj one kojima je vođstvo smatralo da formuliše svoj »socijalistički program« i u trećoj one koji se odnose na probleme organizovanja države i »narodnog života« uopšte.

(I) »Mi hoćemo, na osnovu prava na nacionalno samoopredeljenje, ujedinjenje svih Nemaca radi stvaranja jedne Velike Nemačke« — glasi član 1. i sadrži lajtmotiv kasnije Hitlerove politike u odnosu na Austriju, Sudete, Rajnsku oblast i dr. Zatim sledi zahtev za pravnom jednakošću Nemaca u odnosima s drugim narodima i ukidanje versajskog i senžermenskog mirovnog ugovora. Treći član je izraz tzv. teorije životnog prostora (Lebensrauma) i predstavlja programsko-ideološki osnov kasnije preciziranih područja nacističkog osvajanja: »Mi hoćemo teritoriju i tle (kolonije) za ishranu našeg naroda i za naseljavanje viška našeg stanovništva«. Kasnije razvijeni mit krvi, izražen u posebnim zakonima (Blut and Boden) i socijaldarvinistička interpretacija borbe za opstanak među rasama i narodima, sažeto su izloženi u navedenom i u narednom članu koji je izraz i rasističkog shvatanja folka i države kao njegova instrumenta: »Niko drugi, nego samo članovi nacije mogu biti građani države. Niko drugi, nego samo oni koji su nemačke krvi, ma kakva da su njihova uverenja, mogu biti članovi nacije. Nijedan Jevrej, prema tome, ne može biti smatran za člana nacije« (čl. 4). Sva nemačka imi-

²⁸ U narednom periodu dolazi do spajanja celog niza grupa ili malih »partijica« koje su sa sličnom folkišen ideologijom, političkom orijentacijom i taktikom, nicali po nemačkim gradovima. Održavane su početkom dvadesetih godina i međudržavne konferencije nacista (iz Nemačke, Austrije, Češke). Ali, ti procesi bili su daleko od toga da su vodili samo ka ujedinjavanju. Među vođama i među grupama vodila se velika politička borba oko uticaja. Hitler je u jednom trenutku bio podneo ostavku na položaj u partiji, što su drugi, naročito Dreksler, iskoristili za jačanje svoga uticaja. Duže vreme su u stvari postojala dva partijska centra — minhenski i berlinski, a u nekim drugim gradovima na severu delovale su jake grupe, koje su donosile i posebne programe. U drugoj polovini dvadesetih godina bila je značajna Straserova grupa (kojoj je pripadao i Gebels) i njen program. Polemike su se vodile i oko imena partije. U jednoj takvoj raspravi, Hitler je bio dokraja uporan da iz imena ne ispadne ono »radnička«, pa je tako ta reč do kraja ostala u imenu partije. Neki od sukoba u partiji imali su finale tridesetih godina, posle Hitlerovog dolaska na vlast.

²⁹ *I tre volti del fascismo*, str. 446.

gracija mora biti zaustavljena (čl. 8). Ko god nije državljanin, može u Nemačkoj da živi samo kao gost. Službene položaje i mesta u administraciji mogu držati samo državljani; oni jedini imaju pravo učešća u izboru vođa i donošenju zakona (u Federovom nacrtu neki stavovi su još rigorozniji — npr. otpuštanje svih Jevreja i pripadnika nenemačkih nacionalnosti sa svih odgovornih mesta u javnom životu).

(II) Ono u čemu su nacionalsocijalisti videli socijalistički karakter svojeg programa, predviđa sledeće:

»Mi hoćemo da jedna od prvih dužnosti države bude da obezbedi rad i sredstva za život građanima države.« Ako se to ne može obezbediti svima koji žive unutar države, onda se oni koji nisu građani (dakle koji nisu Nemci) moraju lišiti te brige odnosno moraju biti repatrirani.

Svi građani države moraju biti jednaki u svojim pravima i dužnostima (čl. 8), a »prva dužnost svakog građanina države jeste da radi umno ili fizički«. »Aktivnosti pojedinca ne smeju biti u suprotnosti sa interesima celine, nego moraju da se odvijaju u okviru nacionalne aktivnosti i u opštem dobru« (čl. 10).

»Mi hoćemo ukidanje svih dohodaka osim onih zarađenih radom, i oslobođenje iz ropstva kamatnih nameta... Mi hoćemo nacionalizaciju svih poslovnih kombinata (trustova)... komunalizaciju svih velikih robnih kuća i izdavanje po niskim zakupnim cenama prostora malim trgovcima i zanatlijama... poklanjanje najveće pažnje sitnim trgovcima koji snabdevaju državu, federalne jedinice i opštine... zemljišnu reformu i izglasavanje zakona o konfiskaciji bez kompenzacije zemlje u komunalne svrhe, ukidanje zemljišne rente i zabranu svih špekulacija sa zemljom« (čl. 11, 13, 16 i 17).³⁰ Zahteva se »da krupne industrije budu organizovane na principu učešća zaposlenih u profitu« (čl. 14).

Dalje se zahteva nemilosrdna kampanja svih onih čije aktivnosti nanose povredu nacionalnim interesima«. »Oni koji guše naciju, zelenaši, profiteri itd. moraju biti kažnjeni smrću, ma kakvog da su uverenja ili rase... lično bogaćenje kroz rat mora se smatrati nacionalnom izdajom... zato zahtevamo konfiskaciju svih ratnih profita«. (čl. 18 i 12).

Socijalnom politikom se obećava proširenje sistema starosnih penzija, obrazovne mogućnosti o trošku države za posebno obdarenu decu siromašnih roditelja, bez obzira na klasu iz koje potiču ili zanimanje roditelja, rekonstrukcija čitavog sistema obrazovanja kako bi se svima sposobnim i trudoljubivim Nemicima omogućili plodovi višeg obrazovanja i oni se osposobili za zauzimanje svoga mesta u vođenju nacije. Nastavni programi moraju biti dovedeni u sklad sa potrebama života. Države se mora ticati narodno zdravlje i podizanje nivoa standarda u ovoj oblasti putem staranja o majkama i deci, zabranom dečjeg rada, zakonskim uvođenjem obavezne gimnastike i sportova i pomaganjem klubova za fizičko vaspitanje mladih (čl. 15, 20 i 21).

³⁰ Godine 1928. u jednom govoru u Minhenu A. Hitler je izjavio da ima netačnih interpretacija člana 17. programa NSDAP. Da odredbom o zemljišnoj reformi ne bi odbio sloj sitnih i srednjih vlasnika sa kojima je partija već ozbiljno računala, on je u skladu sa taktikom da svakom sloju obećava i garantuje ono što misli da će tom sloju biti po volji, dao svoje tumačenje tačke 17: »Pošto NSDAP priznaje princip privatnog vlasništva, to je jasno da se izraz konfiskacija bez kompenzacije odnosi na puku mogućnost legalne vlasti da konfiskuje, ako je neophodno, zemlju koja je protivzakonito stečena ili kojom se ne upravlja na način koji je saglasan sa narodnim blagostanjem. To je u prvom redu upereno protiv jevrejskih kompanija koje spekulišu zemljom.« (Michael Oakeshott, *The Political Doctrines...* str. 191.)

(III) Predviđa se strogo centralističko uređenje države u kojoj bi svu i bezuslovnu vlast imao centralni parlament, a u pokrajinama bi se pored opštepolutičkih zakonodavnih tela formirali i domovi na bazi profesionalnog predstavnštva. Traži se ukidanje plaćene armije i uvođenje narodne vojske. Velika se pažnja posvećuje štampi: traže se mere protiv namernih političkih laži koje se šire štampom, zahteva se »nemačka nacionalna štampa«, što se precizira zahtevom da svi urednici i saradnici listova na nemačkom jeziku budu pripadnici nacije, da se posebnom dozvolom odobrava izlaženje nekog lista na drugim jezicima, da oni koji nisu Nemci ne smeju učestvovati u finansiranju nekog lista, da se zabrani štampanje listova koji ne vode nacionalnom blagostanju, zakonsko ograničavanje i gonjenje svih tendencija u umetnosti i književnosti koje vode dezintegraciji nacionalnog života, itd. (čl. 25, 22 i 23). Dakle, traži se centralizovano upravljanje državom i glajhšaltovanje u oblasti obrazovanja, kulturnog života, javnog mnjenja itd.³¹

G. Feder je sačinio nacrt programa³² koji je određene ideološke kategorije, koje stoje iza pojedinih odredbi, više isticao i čije su formulacije prepoznatljivije u kasnijim govorima i radovima nacističkih vođa. Federov nacrt je bio i duži (39 članova) i težio je da da neku sistematiku (sva materija se odnosila na sedam oblasti). Hitleru je verovatno zbog utiska koji treba ostaviti na mase, o čemu je vodio računa i u najtežim trenucima, više odgovarao kraći tekst sa 25 veoma kratko formulisanih tačaka i sa manje formula koje odaju da im je tvorac — intelektualac. To je opet bilo u skladu sa Hitlerovim stavom da ideologija mora biti jasna i lako razumljiva i za najmanje sposobne, a sigurno su igrali ulogu i elementi prestiža, jer je Hitler već u to vreme pokazivao neizmerne ambicije da postane firer bez konkurencije. Interesantno je primetiti da se koncept firer-sistema javlja kasnije. U to vreme još je bila praksa unutar NSDAP da o pojedinim dokumentima raspravljaju i odluke donose izabrane komisije.

Federov nacrt programa se suštinski ne razlikuje od Hitlerovih 25 tačaka. Taj nacrt je i kasnije od strane nacista objavljivan kao dokument »izrađen za partiju od strane G. Federa (1920)«. Hitlerov je bio neposrednije okrenut praktičnim merama, a uz to je nekim tačkama bio, najverovatnije namerno, nedorečen. Tako npr. u Federovom nacrtu stoji da »nacionalsocijalizam priznaje privatnu svojinu u principu i pruža joj državnu zaštitu«. Ništa slično ne postoji u Hitlerovom programu. S druge strane i u nekim tačkama koje sadrže odredbe druge vrste, Feder je precizniji: »Sve postojeće poslovne firme, koje su do sada bile u obliku trustova, biće nacionalizovane«, dok je Hitlerovim tačkama i to podložno interpretaciji. Kod Federa je sasvim precizan zadatak: nacionalizovati Rajhsbanku: isto tako: obezbeđivanje novca za velike javne radove (energetska postrojenja, puteve) ne putem zajmova nego beskamatnih državnih obveznica; jednogodišnja radna obaveza za svu omladinu (kasnije postao zakon od 26. juna 1935, kojim je stvorena »Nacionalsocijalistička radna služba«, koja je bila vojnički ustrojena i verovatno imala funkciju da bude forma egzercira i uvežbavanja pošto Nemačka nije smela da uvede opštu vojnu obavezu).

³¹ V. *The Political Doctrines* . . . str. 190—193.

³² Isto, str. 193—197.

Feder počinje: »Naš cilj jeste — ponovno rađanje Nemačke, u nemačkom duhu, radi nemačke slobode« (formula koja je sročena kao da je pandan demokratskim načelima izraženim u poznatoj Linkolnovoju getisburškoj adresi; i Gering je kasnije objavio »Nemačka ponovo rođena«, jer je to bila preokupacija pokreta, isto kao »nacionalno ozdravljenje« kod italijanskih fašista). Prvi Federov »politički aksiom: Nemački rajh je domovina Nemaca« — je takođe opšta tema nacista i sadržaj 1. tačke Hitlerova programa. Karakteristične su sledeće formulacije: »zatvorena nacionalna država« (ustrojstvo Rajha bilo je slično idejama Fihteove »zatvorene komercijalne države«), »svi Nemci čine jednu radnu zajednicu« (ideja mira između rada i kapitala); »Nemac je slobodan da zarađuje za svoj život i da raspolaže rezultatima svoga rada«; »opšte blagostanje je najviši zakon«; »participacija u profitima preduzeća, svih koji su uključeni u proizvodnju i u preduzeća koja stvaraju vrednosti, a svi zajednički da odgovaraju za ispunjenje nacionalnih ekonomskih obaveza preduzeća«; »dužnost države je da obezbedi ono što je neophodno za život« (građana); »finansijski magnati neće formirati državu unutar države«; »svi profiti na račun rata i revolucije biće oduzeti i iskorišćeni radi razvijanja društvenih službi«; »oblik države koji najviše odgovara nemačkom karakteru jeste suverena kontrola koncentrisana u šefu države; da li će to biti izborni monarh ili predsednik mora biti ostavljeno narodu da odluči« itd. . . itd. Federov program je anticipirao mnogo toga šta će nacionalsocijalistička država biti ako nacisti dođu na vlast. Zato taj program nacisti nikada nisu osporavali. Drukčije je stajala stvar sa Štraserovim frakcijskim programom.

Gregor Štraser, Hitlerov intimni prijatelj i učesnik u puču 1923, bio je marta 1925. naimenovan za partijskog firera severnih pokrajina. Hitlerovo izdržavanje kazne iskoristio je da se osamostali (kao i neki drugi vođi). Težio je da se pokret vrati na svoje početke u pogledu načina rada u partiji i pogledu socijalističkih tačaka programa. On je bio militantno antikapitalistički orijentisan, što je došlo do izražaja u njegovom programu koji je sačinio u jesen 1925, a i kasnije. Zbog takve orijentacije došao je u sukob sa Hitlerom koji je naredio njegovo ubistvo zajedno sa E. Remom za vreme »noći dugih noževa«, 1934. Štraser je u stvari u okviru NSDAP bio formirao svoje krilo, raspolagao je sa više listova i imao široku podršku na severu Nemačke.

Štraserov program je pored ostalog predviđao: da veliki posedi budu razdeljeni seljacima kao nasledno dobro koje bi im bilo predato od strane vlade Rajha; vlada bi morala imati 30% akcija u svim krupnim industrijskim preduzećima, a 10% moralo bi pripadati zaposlenima u preduzeću, drugih 10 ili malo više postotaka trebalo bi da budu vlasništvo drugih javnih vlasti, tako da bi ukupno preko 50% akcija bilo u neprivatnim rukama; ipak vlasnici bi ostali fireri u datoj industriji i vodili poslove firme. Mala preduzeća sa manje od 20 radnika bila bi prinudno udružena u gilde. Program je čak predviđao da se naknada za rad velikim delom prima u naturi, što je s obzirom na fantastične razmere inflacije kakva je pogodila Nemačku posle prvog svetskog rata moglo naići na podršku.

Štraser je na spoljnopolitičkom planu predviđao ujedinjavanje svih Nemaca i stvaranje velikog kolonijalnog carstva u Africi. Isticao je i prava »novih nacija« protiv kapitalističkog zapada i zajedno s Gebelsom (glavnim urednikom jednog Štraserovog lista) nadao se u mogućnost saveza sa So-

vjetskim Savezom. Tada je Gebels pisao u Strajherovoj štampi da »ništa ne postižemo ako branimo interese posednika i obrazovanih... ja verujem u socijalizam proletarijata«.³³

Štraser je 25. januara 1925. u Hanoveru sazvaio skup partijskih vođa severne Nemačke. Prisustvovao je i G. Feder kao Hitlerov izaslanik. On je trebalo da uspotavi partijsku disciplinu, jer je Hitler govorio da se radi o rascepu. Međutim, svi sakupljeni lideri (osim jednog) stali su na stranu Štrasera. Hitler se, u stvari, 1921. nametnuo partiji kao vođa minhenske grupe. Ali van Bavarske nije imao široku podršku. Zato je njegov sledeći korak bio organizovanje partijske konferencije na svom terenu, u Bavarskoj, gde su Minhen, Nirnberg i druga mesta bila centri njegova uticaja. U Bambergu je 14. februara 1926. sazvaio skup i govorio je nekoliko časova, pridobio druge vođe, uključujući i Štrasera i tek otada počinje puna primena firer-principa. Posle Bamberga, Hitler je u maju 1926. sazvaio široki partijski skup na kome je već nastupio kao firer bez konkurenata i na kom je partijski program od 25 tačaka proglasio za »nepodložan promenama«.³⁴

VI

Kao ni prvi, ni drugi program italijanskih fašista nije donet na kongresu na kome se o programu raspravljalo. Fašisti su kongres održali u Rimu od 7—10. novembra 1921. (treći nacionalni kongres fašista, koji sada čine Nacionalnu fašističku partiju — Il Partito Nazionale Fascista), a program je publikovan u *Il Popolo d'Italia* od 27. decembra 1921.

U predgovoru programa fašizam iz početnog perioda naziva se »milanskom pojavom«, a kao osnovni zadaci prvog perioda se ističu: odbrana intervencije (u ratu), dovođenje do pobede i borba protiv boljševizma (iako ona ranije nije tako otvoreno isticana). Program se naziva »kolektivnim radom«, ali se odaje priznanje pojedincima i grupama koje su njemu više doprinele, pa se pominje i Danuncijev statut Rijeke (koji je uzet kao prototip korporativizma).

Program se sastoji od nekoliko delova i u prvima se sumarno izlažu osnovne fašističke doktrine, gledanje na državu i korporacije, izlaže se kritici liberalni koncept države, a zatim se u nekoliko kraćih delova daju programski ciljevi u pojedinim oblastima. Za sam program se kaže: »Nije teorija dogmi o kojima se ne može voditi nikakva diskusija. Naš program je u stalnoj razradi i neprestanoj transformaciji... i podložan je neprekidnim revizijama.«

»Fašizam se konstituisao u političku partiju da bi učvrstio svoju disciplinu i bolje ostvario svoj »kredo«, »Nacija nije prosta suma individua... nego organizam... i vrhunska sinteza svih vrednosti, materijalnih i duhovnih.«

»Država je pravna inkarnacija nacije... Fašistička partija potvrđuje da u sadašnjem istorijskom trenutku dominantni oblik društvene organizacije predstavlja nacionalno društvo...« »Država mora preneti ovlašćenje i odgovornost na konferencije asocijacija i profesionalnih korporacija.« Pojedinci se uzimaju kao građani države, koja je organ ostvarivanja najviših interesa

³³ V. *The Rise of Fascism*, str. 124—127; *I tre volti del fascismo*, str. 471—474.

³⁴ *The Rise...* str. 128 i *I tre volti...* str. 471—474, 488, 520—21.

nacije, i u njihovom svojstvu proizvođača. »Država je suverena i tu suverenost ne može umanjivati crkva...« »Korporacije imaju dva osnovna cilja: da budu izraz nacionalne solidarnosti i sredstvo podizanja proizvodnje. Njihov cilj nije da negiraju individualnost utapanjem u kolektivitet niti arbitrarno nivoisanje individualnih sposobnosti i snaga«.

Vladi se namenuje uloga podizanja dostojanstva, javnog morala, obnavljanja etike u javnim stvarima u interesu nacije umesto u interesu partija i grupa. »Individualna sloboda ima dva ograničenja: jedno proističe iz slobode drugih pravnih lica, a drugo iz suverenog prava nacije.« (To de fakto znači da u sukobu pojedinca sa pravnim licima /preduzećem, ustanovom/ zakon je u principu više na strani pravnog lica nego na strani građanina.) Nagoveštava se decentralizacija, smanjivanje administracije, borba protiv birokratije — što je sve u praksi kasnije išlo upravo suprotnim putem. Sudovi moraju postati ekspeditivniji. Vojna obaveza je opšta i mora se usmeravati ka obliku »naoružane nacije«.

U spoljnoj politici se ističe poznata teza o potrebi Italije da se afirmiše kao »bedem latinske kulture na Mediteranu«. Fašizam ne veruje u životnost i u principe Društva naroda (ali je zamerka u tome što u njemu nisu svi narodi, a da i oni koji su članovi nisu jednaki u pravima).

U vezi s korporacijama radnicima se obećava zakonsko regulisanje osmočasovnog radnog dana, osiguranje za slučaj nesreće, invalidnosti, starosti, radničkim (u prvom programu je stajalo proleterskim — VS) organizacijama (koje su moralno dostojne i tehnički spremne) da učestvuju u upravljanju industrijama i javnim službama.

U oblasti ekonomske politike velika se pažnja poklanja državnoj kontroli javnih finansija, državnom intervencionizmu, popravljanju platnog bilansa, napuštanju besplodnih javnih radova kakvi su vođeni iz demagoških predizbornih pobuda i uvođenju »organskog planiranja« s posebnim ciljem unapređenja saobraćaja, elektrifikacije; predviđa se i vraćanje u privatne ruke onih sitnih industrija za koje se državno upravljanje pokazalo neadekvatno. Na svojini se gleda kao na »društvenu funkciju« koju država priznaje, a koja je istovremeno izvor »jednog prava i jedne dužnosti«. Insistiralo se na podizanju produktivnosti i proizvodnje i na eliminisanju parazitizma raznih vrsta.

U oblasti školstva zadaci su: osposobljavanje građana za ekonomski i istorijski progres nacije, podizanje moralnog i kulturnog nivoa masa, borba protiv nepismenosti, spremanje građana da budu u fizičkom i moralnom smislu slobodni, osim što država kontroliše njihove programe i duh nastave i što država mora da omogući uslove za predvojničku obuku... Uvodi se latinski kao opšteobrazovni jezik«, itd.

Na kraju programa sasvim kratak deo posvećen je partiji tj. fašizmu kao političkoj, ekonomskoj i borbenoj organizaciji koju karakteriše disciplina i koja treba da unapredi korporativnu strukturu nacije, koja je iznad klasa.³⁵

VII

Postoje brojne razlike, ali i velike sličnosti između ideološko-programskih stavova italijanskog fašizma i nemačkog nacionalsocijalizma. Fundamentalne

³⁵ V. *Le origini del fascismo*, str. 31—41.

sličnosti se ogledaju u organicističkoj koncepciji društva, koncepciji autoritarnog političkog sistema, oslanjanju na nacionalističke pokrete i snage iz predratnog, ratnog i posleratnog perioda, naglašeni nacionalizam, shvatanje nacije kao kolektiviteta koji je iznad individue i u čije ime se uspostavlja totalitarna kontrola i unificira društveni, politički i kulturni život.

Razlike od kojih smo neke već pomenuli, tiču se kako odnosa pokreta prema programskim dokumentima tako i same sadržine tih dokumenata. Nationalsocijalistički program je ideološki daleko utemeljeniji i kasnije se ideologija dobrim delom nadovezivala na program i izvodila iz programa. Italijanski programski dokumenti su više prakticistički i »bivalentni«, što je izraz Musolinijeve »političke mimikrije«, kako su to nazvali neki pisci.³⁶ Međutim, i Musolini i Hitler su programe, verovatno namerno, ostavljali nedorečenim kako ne bi pokret i rukovodstvo suviše obavezivali i kako bi maglovitim formulacijama mogli, već prema prilici da apeluju na jedne ili druge društvene grupe i snage. Već smo naveli Musolinijev govor iz septembra 1922. u kojem je radi kompromisa sa monarhijom dokazivao da monarhija nije smetnja fašizmu. Ipak, kad je posle 1943. u severnoj Italiji osnovao marionetsku socijalnu republiku, isticao je da im je monarhija bila velika prepreka i da ih ona više neće smetati. Pomalo je čudno da je još u to vreme mislio da će steći novu podršku ponovnim isticanjem nekih populističko-socijalističkih ciljeva iz vremena donošenja prvih programa.

A. Hitler je sa punom umešnosti ciljeve programa interpretirao prema aktuelnim potrebama. Umesto »socijalističkih« elemenata iz programa od 1920. i orijentacije na radnike i siromašnije slojeve (mada se i u tom programu kao zadatak postavlja stvaranje jake srednje klase), kasnije se nacizam sve više okreće srednjem i krupnom biznisu. Nacizam je posle dolaska na vlast na vešt način uspostavio odnos između privatne inicijative i državne kontrole i planskog raspolaganja proizvodnim kapacitetima. Uz zadržavanje nominalnog vlasništva, vlasnike je pretvorio u vođe ili firere industrijskih preduzeća, a njihovi radnici, po zakonu su postali »sledbenici«. Oni moraju da rade zajedno u cilju unapređenja opštih interesa. Firer preduzeća dobio je puna ovlaštenja prema zaposlenima, a u isto vreme i brigu o njihovom blagostanju. »Sledbenici« biraju »savet sledbenika« koji ima određena ovlaštenja u rukovođenju preduzećem i obavezan je da se rukovodi »dobrobitima preduzeća i nacionalne zajednice kao celine«. Hitler je još 1932. godine svojim poznatim govorom u Diseldorfu industrijskim magnatima pokušao razbiti svaki strah od nacionalsocijalizma: »Privatna svojina može se opravdati, logički, moralno i etički, ako se prizna da se učinak i mogućnost dostignuća raznih ljudi razlikuju, a da se zbog toga razlikuju i rezultati. Ali, ako se rezultati napora raznih ljudi razlikuju, onda je opravdano da upravljanje rezultatima tih napora bude u rukama onih čiji napori više doprinose ukupnim rezultatima. Bilo bi nelogično preneti upravljanje rezultatima tih napora (koji su vezani za određene ličnosti) na nekoga ko je sposoban samo za jedan podređeni posao, ili na mnoštvo ljudi koji su dokazali svoju nesposobnost za upravljanje samom činjenicom da su njihova dostignuća manja.«³⁷ Tako je u okviru opštih mističkih koncepata

³⁶ Uporedi: A. Tasca, *Nascita e avvento del fascismo. L'Italia dal 1918 al 1922*, Bari, 1965, u 2 t.; L. Salvatorelli—G. Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, Torino, 1964.

³⁷ Max Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932 bis 1945*. München, 1965, str. 72, navedeno kod J. P. Sterna, *Hitler — Führer and the People*, Glasgow, 1975, str. 130—131.

obećao očuvanje privatne svojine i obezbedi uspostavljanje firer-sistema; industrijalcima obećao zadržavanje pune kontrole poslovanja i disciplonovanu radnu snagu.

Nesumnjivo je da su i fašisti i nacionalsocijalisti od svojih programa veoma brzo odstupili. Međutim, naše je mišljenje da je ideja o programima kao »socijalnoj demagogiji« prenaplašavana. Ona je tačna utoliko što su oba inspiratora tih programa imali u prvom planu zadobijanje podrške i osvajanje vlasti. Programi su bili određene tačke na tom putu. Mnogi elementi socijalne politike ocrtane u programu kasnije su u znatnoj meri realizovani. Ono što je ceo pokret od samog početka činilo reakcionarnim i antihumanim nisu »izneverena obećanja« nego totalitarno-autoritarni karakter čitavog koncepta i brutalnost njegovog ostvarivanja u praksi.